

Державно-конфесійні відносини в період незалежності України

І. О. Мякінченко

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
myakin-irina@ukr.net*

Ключові слова:

державно-конфесійні відносини,
церква, релігійна організація,
свобода совісті.

У статті аналізуються відносини між державою та релігійними конфесіями в роки незалежності України. Відзначено, що від початку 1990-х років державно-конфесійні відносини розвивалися у напрямку партнерських, відбулося формування законодавчої бази про свободу совісті та діяльність релігійних організацій, вирішувалися майнові та інші питання, сформувалося представництво церковно-релігійних структур. Через зміну суспільно-політичної обстановки від початку 2010-х років державно-конфесійні відносини погіршилися. Відновлення моделі партнерських відносин між державою та релігійними конфесіями в Україні відбулося після Революції гідності.

The state confessional relations in the period of independence of Ukraine

I. Myakinchenko

Zhytomyr Ivan Franko State University

Key words:

state confessional relations, church,
religious organization, freedom of
conscience.

In the article relations between the state and religious confessions in the years of independence of Ukraine are analyzed. It is marked that development of state confessional relations since 1990th in general is characterized by constructiveness, partner approach, by the account of dialogue (by the state and church religious organizations) of ideas sides each other.

It is described, that in this period in Ukraine took place forming of legislation in the field of freedom of conscience and activity of religious organizations (in particular, The Law of Ukraine is adopted «About the freedom of conscience and religious organizations»), property and other questions are decided, a representative office of church religious structures at state authority structures was formed and so on.

After the change of social and political situation in Ukraine since 2010th state confessional relations became worse and official power took a course toward overwhelming support of Ukrainian Orthodox Church of Moscow Patriarchy. Actually, the last one, began to pretend on the role of state church. Proceeding in the model of partner relations between the state and religious confessions in Ukraine took place after Revolution of dignity.

After the revolutionary events of end 2013 – to beginning 2014 state confessional relations turned to the mainstream of previous partner dialogue, one of directions of which became the common decision of current problems in the domestic and external policy of Ukraine.

Besides, the important direction of state confessional relations became the position of official power, directed toward support of canonical confession of autocephalous of Orthodox Church in Ukraine. This position didn't mean limitation of activity of other religious confessions and legislation about the freedom of conscience and activity of religious organizations.

Із відродженням на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст. релігійно-церковного життя в Україні по-стало питання державно-конфесійних відносин. Започаткований конструктивний діалог між державою й церковно-релігійними організаціями став важливою умовою демократичних перетворень,

розвитку громадянського суспільства. Взаємини між державою та релігійними громадами у деяких моментах зумовлювали напрями внутрішньої та зовнішньої політики України, тобто впливали на державотворчі процеси. Вони, таким чином, є одним із ключових елементів у діяльності і держав-

них інституцій, і церковно-релігійних громад.

Державно-конфесійні відносини виступають постійним об'єктом наукового розгляду вітчизняних учених. Однак здебільшого аналіз окресленої проблематики відбувається у рамках релігієзнавчого, соціологічного й філософського напрямків (В. Єленський, С. Здіорук, А. Колодний, А. Попок, Ю. Решетніков, Л. Филипович, І. Чернушко, Л. Шангіна, П. Яроцький та інші [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]), меншою мірою – як об'єкт спеціальних історичних розвідок (зокрема, В. Гриневич [9]). Неабияку актуальність проблематики державно-конфесійних відносин засвідчує функціонування в Україні ряду спеціалізованих дослідних інституцій, які приділяють їй вивченню значну увагу (Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Науково-дослідний інститут державно-конфесійного права та державно-церковних відносин при ДВНЗ «Ужгородський національний університет» та інші).

У цілому українські вчені прийшли до висновку, що державно-конфесійні відносини, незважаючи на ряд проблем, які більшою або меншою мірою проявлялися у різні часи, відзначаються толерантністю, партнерським підходом, спрямовані на вирішення наявних проблем. У той же час поза увагою дослідників залишилося ряд питань державно-конфесійних відносин періоду незалежності, першочергово тих, що відбулися в період Революції гідності та в постреволюційний час.

Метою пропонованої статті є узагальнюючий аналіз особливостей державно-конфесійних відносин в Україні, починаючи від 1990-х років до сьогодення.

На початковому етапі становлення державно-конфесійних відносин в Україні основоположним стало формування національного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. Базовим тут є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. Прийнятий ще в період УРСР, зазнавши ряд змін за роки незалежності, Закон гарантує право на свободу совісті громадянам України та діяльність релігійних організацій, визначив як обов'язки держави щодо релігійних організацій, так і обов'язки релігійних організацій перед державою і суспільством [10]. Окрім іншого, в документі проголошено про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи – від церкви. У подальшому цей принцип був закріплений у статті 35 Конституції України [11, с.10]. Така позиція була в своїй основі під-

тримана і українським суспільством. Зокрема, від 2000 р. до 2007 р. кількість тих, хто підтримував тезу про необхідність відокремлення церкви від держави і школи від церкви зростає із 36,4 % до 46,9 % [7, с.25]. Адаже це «є необхідною передумовою демократичності держави та забезпечення права особи на свободу совісті» [7, с.25].

Суспільно-політичні зміни логічно ставлять питання про вдосконалення чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. І хоч відповідні зміни час від часу вносяться до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», вони мають враховувати усі важливі аспекти, що стосуються і державно-конфесійних відносин. Від 2004 р. розпочалося обговорення проекту «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні» [12, с.2–6; 13, с.3–21]. Адаже: «Новий етап суспільного розвитку, пов'язаний із формуванням громадянського суспільства та правової держави в Україні потребує нових концептуальних засад державно-конфесійних відносин», що, у свою чергу, мало б вдосконалити партнерські взаємовідносини між державою і церквою (релігійними організаціями) [12, с.2]. У подальшому окремі моменти, пов'язані зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, були закріплені в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.) [14], інших нормативно-правових актах.

Разом із формуванням законодавчої бази у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій постала проблема вирішення майнових питань, першочергово питання повернення націоналізованої за радянської влади церковної власності. І хоч зусилля держави в цілому спрямовувалися на його розв'язання, у цьому контексті виникала значна міжконфесійна напруженість, зокрема між УПЦ-МП та УПЦ-КП. Серед ряду конфліктів, як приклад, можна назвати ситуацію із передачею 2011 р. в Житомирі колишньої Хресто-Воздвиженської церкви, яка до того, перебуваючи у комунальній власності, використовувалася як одна із будівель місцевого краєзнавчого музею, у власність УПЦ-МП [15], що викликало протистояння між духовними особами й віруючими УПЦ-МП та УПЦ-КП.

У контексті державно-конфесійних відносин у 1990-х роках почалося формування органів державного управління у сфері релігійної діяльності. У різний час відповідні функції були покладені на Раду у правах релігій при Кабінеті Міністрів України; Міністерство у справах національностей, міграцій та культур; Державний

комітет України у справах релігій; Державний департамент у справах релігій Міністерства юстиції України; Державний комітет України у справах національностей та релігій [16]. Нині відповідні функції покладені на Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України. У його складі наявні ряд спеціалізованих відділів, які займаються різними напрямками релігійної діяльності: релігієзнавчо-аналітичної роботи; моніторингу діяльності та реєстрації статутів релігійних організацій; комунікації та сприяння діяльності релігійних організацій [17].

Важливим для організації конструктивних державно-конфесійних відносин в Україні стало створення міжцерковних та міжрелігійних представницьких органів. У грудні 1996 р. як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган була створена Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Перед нею постало завдання об'єднання зусиль різних конфесій задля духовного відродження України та координації міжцерковного діалогу, як в Україні, так і поза її межами; здійснення добродійних заходів. ВРЦіРО також взяла на себе зобов'язання брати участь у розробці проектів нормативних актів у сфері державно-конфесійних відносин [18]. Станом на листопад 2016 р. до складу ВРЦіРО входили 16 церков і релігійних організацій й 1 міжцерковна організація, у тому числі православні, греко-католицькі, римо-католицькі, протестантські, євангельські церкви, іудейські й мусульманські релігійні об'єднання. Загалом ВРЦіРО у цей час представляла понад 90 % релігійних організацій в Україні [18]. Окрім ВРЦіРО в Україні в різні роки були створені й інші структури державно-конфесійного та міжконфесійного діалогу [19, с.63].

Від липня 2008 р. ВРЦіРО почала налагодження співробітництва між рядом українських міністерств та відомств. Відтак, при Міністерстві освіти і науки України, Міністерстві охорони здоров'я України, а також при Міністерстві оборони України, Міністерстві закордонних справ України та при Державній пенітенціарній службі України були сформовані спеціальні громадські ради для діалогу й співробітництва держави з релігійними організаціями [18].

Діяльність ВРЦіРО, окрім іншого, у сприянні налагодження конструктивного діалогу між державою та церковно-релігійними організаціями реалізовувалася через її участь у постійно діючому (починаючи з 1996 р.) Круглому столі «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». На останньому засіданні, 24 травня 2017 р., організованого за участі Українського центру економіч-

них та політичних досліджень ім. О. Разумкова разом із Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні, представники ВРЦіРО обговорювали актуальні питання у рамках теми «Внутрішні і зовнішні виклики і загрози для України: роль і можливості Церкви в їх подоланні» [20].

Елементом державно-конфесійних відносин в роки незалежності стала практика участі духовних осіб різних конфесій у заходах загальнодержавного значення та участь офіційних державних осіб, у першу чергу найвищого рівня, в релігійних заходах. Практика запрошення представників усіх конфесій, зокрема тих, які представлені у ВРЦіРО, була започаткована наприкінці 1990-х років. А в Указі Президента України про державний протокол і церемоніал від 2002 р. передбачалося, що інавгурація президента має супроводжуватися церемонією «благословення новообраного президента главами церков і релігійних організацій в Софії Київській» [19, с.69]. Однак уже під час інавгурації В. Януковича 25 лютого 2010 р. ці позиції були порушені, оскільки у ній взяли участь лише представники УПЦ-МП разом із Патріархом Московським і всієї Русі. Участь в офіційних заходах лише представників УПЦ-МП за президентства В. Януковича стала системною. У свою чергу, в цей час була започаткована й практика залучення вищих офіційних державних осіб до релігійних заходів переважно УПЦ-МП [19, с.69–70].

Отож, на початку 2010-х років в Україні почала проявлятися тенденція, що засвідчила появу ризику зміни партнерської моделі державно-конфесійних відносин (яка формувалася до того) на реальну підтримку державою однієї із церков (УПЦ-МП), яка, фактично, сприймалася як державна [19, с.2, 62]. Із 2010 р. керівництво держави також стало менше зважати на позицію інших релігійних громад, у тому числі й ВРЦіРО, зокрема і в пропонуванні оптимальних взаємовигідних для обох сторін учасників діалогу – як держави, так і релігійно-церковних організацій – змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». У цілому, за висновком фахівців Українського Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, уже станом на кінець 2012 – початок 2013 рр. державний контроль над діяльністю релігійних організацій посилювався [21, с.7]. З іншого боку, усе більш яскраво виражалася підтримка офіційною владою УПЦ-МП.

8 лютого 2011 р. у рамках постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» його учасниками, головним чином представниками релігійної спільноти,

було сформоване звернення до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України. Звернення було також передано до інших владних структур, наукових і громадських організацій, які у своїй діяльності стикалися з питаннями державно-конфесійних відносин та дотримання прав людини в Україні [22, с.78]. Накопичення ряду важливих проблем у державно-конфесійних відносинах в Україні спонукало ВРЦіРО 21 березня 2012 р. звернутися з листом до Президента України [23, с.42–43]. Окреслене коло актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні стосувалося сфер захисту та утвердження суспільної моралі та, власне, державно-конфесійних відносин (широкий комплекс питань у сфері активізації діяльності профільних релігійних представництв при органах державної влади; розвиток співпраці у гуманітарній сфері; вдосконалення чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій; повернення церквам і релігійним організаціям експропрійованого у минулому майна; окремі аспекти реєстрації, оподаткування; інші питання у сфері державно-церковної взаємодії) [23, с.43]. Представники ВРЦіРО наголосили, що державно-конфесійні відносини є важливою складовою і державотворчого процесу, і розвитку громадянського суспільства в Україні [23, с.42].

Діяльність церковно-релігійних організацій та їх участь у суспільно-державному житті України активізувалася у період Революції гідності. Вони намагалися виступити духовним посередником у розв'язанні конфлікту між протестуючими та офіційною владою. Уже наприкінці 2013 р. католицькі, православні, протестантські церкви, спільноти мусульман та євреїв України підписали єдине звернення, у якому відмовлялися від усіх форм насильства та закликали уряд утриматися від насильства. Його єдиною альтернативою мав стати діалог [24]. У листі Міністерства культури України від 3 січня 2014 р., адресованому главі УГКЦ Святославу Шевчуку як одному із ініціаторів міжконфесійного звернення, засуджувалася релігійна діяльність греко-католиків на Майдані, наголошувалося на нібито порушенні ними чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації та навіть не виключалася можливість «припинення діяльності відповідних релігійних організацій» [25]. По суті, це адресувалося усім церковно-релігійним організаціям, які були присутні на Майдані під час Революції гідності.

Після революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр. змінилася ситуація зі ставленням офіційної влади до пріоритетності окремих релігій-

них конфесій. У рамках державно-конфесійного діалогу цього часу через фактичну підпорядкованість Російській православної церкві значно послабилася позиція УПЦ-МП. Не засудивши військовий конфлікт на сході України, вона почала сприйматися як проросійська релігійна конфесія. Відповідна ситуація актуалізувалася у липні 2016 р. під час проведення УПЦ-МП хресної ходи, яка викликала неоднозначну реакцію як в суспільстві, так і серед політикуму. На початку 2017 р. почалися дискусії навколо можливого прийняття законопроекту № 4511 «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором» [26] та законопроекту № 4128 про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (щодо зміни релігійними громадами підлеглості) [27]. І хоч у документах прямо не вказувалося на УПЦ-МП остання засудила появу законопроектів, які, врешті-решт, так і не були прийняті.

Для розвитку відносин між державою та православними конфесіями в останні роки визначальною є практична постановка питання щодо можливості створення в Україні автокефалії Православної Церкви. 16 червня 2016 р. звернення до Вселенського Патріарха Варфоломія із проханням надати автокефалію Православної Церкві в Україні ухвалила Верховна Рада України. При цьому депутати закликали Вселенського Патріарха «визнати нечинним акт 1686 року як такий, що був ухвалений з порушенням священних канонів Православної Церкви» [28]. У свою чергу, листа до Вселенського Патріарха надіслав Президент України [29].

Позиція офіційної влади, спрямована на підтримку канонічного визнання автокефалії Православної Церкви, не означала обмеження релігійних конфесій й чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» 7 вересня 2017 р. П. Порошенко відзначив: «Очікуване нами визнання української автокефалії Вселенським патріархом, наголошую, жодними чином не означатиме ані появи державної церкви, ані заборони на діяльність в Україні інших православних конфесій» [30]. Показовим тут, зокрема, є й рішення П. Порошенка про широке відзначення в Україні 500-річчя Реформації, прийняте роком раніше. 16 серпня 2016 р. він підписав Указ «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації», яким передбачено широкий комплекс заходів, підтриманих на держав-

ному рівні, спрямованих на широке відзначення 500-річчя Реформації. Заходи заплановані для «визнання вагомого внеску протестантських церков і релігійних організацій в розвиток релігійної, культурної і соціальної сфери України, вияву поваги до їхньої ролі в українській історії та становленні незалежної держави...» [31].

Таким чином, розвиток державно-конфесійних відносин в Україні, започаткований на початку 1990-х років, загалом характеризувався конструктивністю, партнерським підходом, врахуванням сторонами діалогу – і державою, і церковно-релігійними організаціями – думок одне одного. У цей час відбулося формування чинного зако-

нодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, розпочалося вирішення майнових проблем церкви, створення представницьких церковно-релігійних структур тощо. На початку 2010-х років через зміну суспільно-політичної ситуації в країні державно-конфесійні відносини погіршилися, а офіційна влада взяла курс на переважну підтримку УПЦ-МП. Після революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр. державно-конфесійні відносини повернулися у русло попереднього партнерського діалогу, одним із напрямків якого стало спільне вирішення поточних проблем у внутрішній і зовнішній політиці України.

Джерела та література

1. Єленський В. Релігія і глобальна політика : світ і Україна / В. Єленський // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1–2. – С. 79–88.
2. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини : виклики Україні ХХІ століття : монографія / С. І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
3. Колодний А. Україна в її релігійних виявах / А. Колодний. – Львів : СПЛОМ, 2005. – 336 с.
4. Історія релігії в Україні. Т. 10 : Релігія і Церква років незалежності України / [за ред. А. Колодного]. – Дрогобич : Коло, 2003. – 616 с.
5. Попок А. А. Стан, проблемні питання та напрями подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин в Україні / А. А. Попок, Ю. Є. Решетніков // Харківський регіональний інститут державного управління. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1/doc/5/01.pdf>
6. Чернушко І. Пріоритетні напрями державно-конфесійних відносин в Україні у постреволюційний період / І. Чернушко // Релігія та Соціум. – Чернівці, 2014. – № 1–2. – С. 277–282.
7. Шангіна Л. Релігійність українського суспільства : окремі тенденції 2000–2007 років / Л. Шангіна // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 8. – С. 21–44.
8. Державно-конфесійні відносини в Україні : сучасний стан та тенденції розвитку / [за ред. : В. Д. Бондаренка, І. М. Мищак]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 518 с.
9. Гриневич В. Майдан і Церква : досвід духовної взаємодії / В. Гриневич // Україна модерна. – Режим доступу до журн. : <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/maidan-church>
10. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
11. Конституція України. – Суми : ФОР Соколик Б. В., 2009. – 52 с.
12. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект) // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 8. – С. 2–6.
13. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект) // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 3. – С. 3–21.
14. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
15. Звернення до Президента України з приводу передачі Хресто-Воздвиженського храму Російській Церкві // Свято-Михайлівський кафедральний собор м. Житомира. – Режим доступу : <http://www.smk-sobor.org.ua/uk/news/391-zvernennyyazaxresto-vozdvizhcherkvu.html>
16. Владиченко Л. До історії державного органу у справах релігій в Україні : з 1991 р. по теперішній час / Л. Владиченко // Релігія в Україні. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/history/12072-do-istoriyi-derzhavnogo-organi-u-spravah-religij-v-ukrayini-z-1991-r-po-teperishnij-chas.html>
17. Департамент у справах релігій та національностей // Міністерство культури України. Офіційний сайт. – Режим доступу : http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245168495&cat_id=244910117
18. 20 років на шляху діалогу та порозуміння // Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.vrcfo.org.ua/ua/council>
19. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні : підсумки десятиліття, тенденції і

- проблеми (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1–2. – С. 2–77.
20. Чергове засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні : проблеми взаємовідносин» // Центр Разумкова. – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/povyny-tsentru/anons-24-travnia-2017r-vidbudetsia-cherhove-zasidannia-postiino-diiuchoho-kruhloho-stolu-relihiia-i-vlada-v-ukraini-problemy-vzaiemovidnosyn>
21. Україна-2013 : державно-конфесійні відносини // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 1. – С. 2–14.
22. Звернення учасників постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні : проблеми взаємовідносин» до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1–2. – С. 78.
23. Лист Президенту України Януковичу В. Ф. від членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій стосовно актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 1. – С. 42–43.
24. Кьяра Біагоні М. Церква України на Майдані в Києві поряд зі своїм народом / М. Кьяра Біагоні // Католицький оглядач. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/cerkva-ukrayini-na-maydani-v-kiievi-poryad-zi-svoyim-narodom>
25. Мінкультури вважає порушенням закону молитви і релігійні обряди Церков на Євромайдані // Інститут релігійної свободи. – Режим доступу : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1318%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk
26. Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849
27. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совіти та релігійні організації» (щодо зміни релігійними громадами підлеглості) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58255
28. Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1422-viii>
29. Президент закликає Вселенського патріарха надати автокефалію українській Церкві // Релігія в Україні. – Режим доступу : <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/37485-prezident-zaklikaye-vselenського-patriarxa-nadati-avtokefaliyu-ukrayinskij-cerkvi.html>
30. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086>
31. Указ Президента України № 357/2016 «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» від 26 серпня 2016 р. // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/3572016-20423>